

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

FƏRHAD ABUZƏR OĞLU MUSTAFAYEV

**QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA KREDİTLƏRİN
ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

5302.01 - Ekonometriya

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı -2013

Dissertasiya işi **Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda** yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. **R.R.Quliyev**

Elmi məsləhətçi:

i.ü.f.d. **M.R.Rəsulova**

Rəsmi oponentlər:

i.e.d. **M.R.Tağıyev**

i.ü.f.d. **Ş.S.Məmmədova**

Aparıcı təşkilat:

AMEA-nın Ə.İ.Hüseynov adına Kibernetika İnstitutu ("Sosial-iqtisadi proseslərin modelləşdirilməsi" şöbəsi).

Müdafiə "28" iyun 2013-cü il saat 14⁰⁰-da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD.02.016 Dissertasiya Şurasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəh., Z.Xəlilov küç, 23, Bakı Dövlət Universiteti.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat "27" may 2013-cü il tarixində göndərilmişdir.

FD.02.016 Dissertasiya

Şurasının elmi katibi

r.e.d., professor

N.Q.Əhmədov

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ФАРХАД АБУЗАР ОГЛЫ МУСТАФАЕВ

**ОЦЕНКА РОЛИ КРЕДИТОВ В РАЗВИТИИ НЕНЕФТЯНОГО
СЕКТОРА**

5302.01 – Эконометрия

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике

Баку – 2013

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan hökumətinin prioritet iqtisadi strategiyası iqtisadiyyatın sahəvi diversifikasiyası, yəni qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsidir. Lakin bu strategiyanın reallaşdırılması bir sıra problemlərlə üzləşir.

İş burasındadır ki, müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövr ərzində xarici investorlar üçün Azərbaycanda cəlbedici olan sahələr əsasən neft-qaz sektoru və müəyyən dərəcədə ticarət sferası olmuşdur. Qeyri-neft sektoruna qoyulan sərmayə isə müqayisədə cüzdür.

Negativ hal kimi qeyd olunmalıdır ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən əlverişli investisiya qanunvericiliyinə rəğmən bu şirkətlər burada qazandıqları mənfəəti ən yaxşı halda Azərbaycanın yenə neft-qaz sektoruna yönəldir, əksər hallarda isə repatriasiya edirlər.

Digər tərəfdən Xəzər dənizinin Azərbaycan şelfində yerləşən karbohidrogen yataqlarının istismarı üzrə Əsrin müqaviləsinin həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəyə xarici valyutaların külli miqdarda axması nəticəsində milli valyutanın möhkəmlənməsi də bu negativ meyilləri daha da dərinləşdirir.

Beləliklə, qeyri-neft sektorunun inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə milli şirkətlərin fəaliyyətindən asılıdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz problemlər məhz bu şirkətlərin bazar mövqeyi ilə əlaqədardır ki, bunlar arasında şirkətlərin gəncliyi və zəifliyi ilə izah olunan maliyyə çatışmazlığı mühüm yer tutur.

Belə bir şəraitdə ümumən müasir iqtisadiyyatda böyük təsir imkanlarına malik olan bank kreditlərinin rolu daha da artır – banklar, faktiki olaraq, bu müəssisələrin əsas maliyyə mənbəyinə çevrilirlər və bu əməkdaşlığın stimullaşdırılması dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifəyə çevrilir. Digər tərəfdən bu vəzifənin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi – həm bank sektoru, həm də ümumən milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması üçün elmi xarakterli müəyyən tədqiqatların həyata keçirilməsi zəruridir.

Belə tədqiqatlar adətən iki istiqamətdə aparılır:

- Bank kreditlərinin onlara təsir edən amillərdən asılılığının araşdırılması;
- Bank kreditlərinin iqtisadiyyata təsirinin araşdırılması.

Bizim tədqiqat ikinci istiqamət üzrədir. Müasir elmi ədəbiyyatda belə tədqiqatlar aparılarkən informasiya bazasının mümkünlüyü çərçivəsində daha dəqiq olan riyazi üsullardan istifadəyə və əgər məlumatlar üzrə zaman sırası kifayət uzunluğa malikdirsə, asılılığın

analitik şəkildə axtarışına, başqa sözlə ekonometrik üsullarla reqressiya modellərinin qurulmasına üstünlük verilir.

Oxşar tədqiqatların icmalı göstərir ki, hətta, məsələn, Nigeriya kimi monosektoral ölkələr üçün aparılan araşdırmalarda bank kreditlərinin iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə təsiri öyrənilməmişdir və adətən kreditlərin ÜDM-ə təsirinin tədqiqi ilə kifayətlənilir. Bu baxımdan bank kreditlərinin ölkəmizin qeyri-neft sektorunun müxtəlif seqmentlərinə təsirinin öyrənilməsinin əsas hədəf kimi qoyulduğu bizim tədqiqat həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən aktual və Azərbaycan üçün orijinaldır.

Problemın öyrənilmə vəziyyəti. Bank kreditlərinin iqtisadi artıma təsirinin riyazi üsullarla tədqiqi əsasən son illərdə geniş şəkil almışdır. Bu sahədə tanınmış mütəxəssis Ross Levin öz məktəbini yaratmışdır. Onun rəhbərliyi altında müxtəlif ölkələrdə yerli alimlərin iştirakı ilə çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Bu məktəbin tanınmış üzvləri kimi dəyərli məqalələrin müəllifləri Türkiyəli alim A. Demirgüç-Kuntu, R.G. Kinqi, S. Zervosu və digərlərini qeyd etmək olar.

Azərbaycan üçün böyük maraq kəsb edən Nigeriya təcrübəsi, o cümlədən bank kreditlərinin Nigeriyanın qeyri-neft sektorunda rolunun tədqiqi M.A. İjaiya və A. Abdulraheem, Nigeriyanın iqtisadi artıma təsiri R. Oluitan və T. Phillips tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Hindistanın kredit bazarı P.K. Mishra, K.B. Das, B.B. Pradhan, O. Siksha tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Oxşar araşdırmalar Malayziya üzrə C.T. Tang, Səudiyyə Ərəbistanı üzrə H.T. Azzam, Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya regionu üzrə J. Crowley, Sub-Sahara Afrikası üzrə T. Ghirmay tərəfindən aparılmışdır.

Ümumən keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bank kreditlərinin iqtisadi artımda rolu C. Duenwald, N. Gueorguiev və A. Schaechter birgə məqaləsində tədqiq olunmuşdur.

Rusiya alimlərindən L. Abalkin problemi ümumi şəkildə tədqiq etmişdir. Bank kreditlərinin ölkə regionunun iqtisadi inkişafına təsiri V.N. Borovskinin, bank kreditlərinin iqtisadi inkişaf istiqamətində dövlət tənzimləməsi məsələləri M.Ş. Sagitdinov, M.M. Sagitdinov, T.V. İqnatova, L.V. Kitayevanın araşdırmalarında öz əksini tapmışdır.

MDB ölkələrinin təcrübəsindən S. Ciobu və İ. Partachinin “ Bank kreditlərinin Moldova Respublikasının real sektorunun davamlı inkişafına təsiri” məqaləsi maraq kəsb edir.

Azərbaycanda bank kreditlərinin iqtisadi aspektdən tədqiqi Z.Məmmədov, R.Kərimov tərəfindən, iqtisadi-riyazi üsullarla araşdırmalar Y.Həsənlı tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi uyğun iqtisadi-riyazi modellərin qurulması və tətbiqi vasitəsilə bank kreditlərinin Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafına təsirinin tədqiqi və bu prosesin səmərəli istiqamətə yönəldilməsi məqsədilə dövlət tədbirləri üzrə elmi əsaslandırılmış təkliflərin işlənilib hazırlanmasıdır.

Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- pul-kredit sisteminin yaranması zərurətinin nəzəri və təcrübə aspektlərinin araşdırılması;
- bank sistemi və kredit bazarının müasir iqtisadiyyatlarda mövqeyinin tədqiqi;
- kreditin real sektorun inkişafında rolunun araşdırılması;
- bank kreditlərinin real sektorun inkişafına cəlb olunmasının dünya təcrübəsinin öyrənilməsi;
- bank kreditlərinin müxtəlif aspektlərinin riyazi modelləşdirilməsinə yanaşmaların təhlili;
- Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna qoyulan kreditlərin ekonometrik üsullarla sahəvi tədqiqi;
- Azərbaycanın qeyri-neft sahələrinin çağdaş vəziyyətinin və dinamik meyllərinin müəyyənləşdirilməsi;
- kreditlərin Azərbaycanın qeyri-neft sahələrinə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün riyazi modellərin işlənilib hazırlanması;
- qurulmuş modellərdən çıxan nəticələrdən istifadə etməklə bank kreditlərinin Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna səmərəli cəlb olunması məqsədilə dövlət tədbirləri üzrə elmi əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanması.

Tədqiqatın obyekti Azərbaycanın qeyri-neft sektoru, **tədqiqatın predmeti** isə bank kreditinin bu sahələrə təsiri məsələsidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisadiyyat elminin klassikləri və müasir, o cümlədən Azərbaycan iqtisadçılarının bank kreditlərinin iqtisadiyyata təsiri sahəsində konseptual tədqiqatları təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycanın rəsmi statistik mənbələri müxtəlif müəlliflərin və beynəlxalq təşkilatların tədqiqatları və bir sıra İnternet saytları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Sahəvi struktur islahatlarının zəruriliyi və bu islahatların həyata keçirilməsində bank kreditlərinin müstəsna rolu əsaslandırılmış, bu rolun mexanizmi aşkarlanmışdır.

- Bank kreditlərinin iqtisadi inkişafa töhfəsi iqtisadi subyektlər kəsimində sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

- Faizli bank kreditlərinin mənfi sosial və iqtisadi təsirləri müəyyənləşdirilmiş və əsaslandırılmışdır.

- Nigeriya, Çin, Hindistan, Rusiya və Moldova təcrübəsinə əsaslanaraq bank kreditləri ilə iqtisadi artım arasında əlaqənin səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

- Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, bank kreditlərinin iqtisadi artıma təsirinin tədqiqinin riyazi üsulları araşdırılmışdır

- Azərbaycanın qeyri-neft sahələrinin çağdaş vəziyyəti və dinamik meyilləri müəyyən edilmişdir.

- Kreditlərin Azərbaycanın qeyri-neft sahələrinin ÜDM-nə təsirinin qiymətləndirilməsi modelləri qurulmuşdur.

- Qurulmuş modellərin tətbiqi vasitəsilə bank kreditlərinin Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafına təsirinin araşdırılması və bu prosesin səmərəli istiqamətə yönəldilməsi məqsədilə dövlət tədbirləri üzrə elmi əsaslandırılmış təkliflər işlənilib hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatdan çıxan nəticələrin və onların əsasında irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrin reallaşması Azərbaycanda bank kreditlərinin qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına böyük töhfə vermiş olar.

İşin aprobeasiyası və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və irəli sürülən əməli təkliflər İqtisadi-İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi seminarlarında, elmi konfranslarda məruzə edilmişdir.

Tədqiqat işinin nəticələri üzrə dərc olunmuş materiallar. Dissertasiya işinin nəticələri ümumi həcmi 8 elmi məqalə və tezislərdə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla * səhifə həcmindədir. İşdə * cədvəl, * şəkil və qrafik, * E-Views hesabatı verilmişdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya işinin aktuallığı əsaslandırılır, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, obyektı və predmeti göstərilir, həmçinin işin elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti və aprobeasiyası şərh edilir.

“Bank sisteminin formalaşması və fəaliyyətinin nəzəri və metodoloji bazası” adlanan **birinci fəsildə** pul-kredit sisteminin yaranması zərurətinin nəzəri aspektləri və onun tarixi təkamülü, bank sistemi və kredit bazarının milli iqtisadiyyatlarda yeri və kredit real sektorun inkişafında rolu araşdırılır.

Burada sahəvi struktur islahatlarının zəruriliyi və bu islahatların həyata keçirilməsində bank kreditlərinin müstəsna rolu əsaslandırılmış, bu rolun mexanizmi aşkarlanmışdır. Müəyyən mərhələdə iqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsinin (məsələn, Azərbaycanda neft-qaz sektoru) inkişaf etməsi nəticəsində bu sahədə çalışan şirkətlərdə böyük məbləğdə pul toplanır. Nə qədər ki, bu sahə istiqamətdə inkişaf edir bu pullar həmin sahənin özünə reinvestisiya olunur. Lakin növbəti mərhələlərdə (məsələn, neft tükənəndə və ya alternativ enerji sahələrinin inkişafı nəticəsində ona tələb azalanda) bu sahə(lər)in inkişafı səngiyir və yığılmış pulların digər gəlirli sahələrə axını baş verir. Əgər neft sahibkarları kifayət qədər çevik və işgüzdərlərsə, onlar yeni sahələrə özləri investisiya qoyur, yəni toplanmış pulları reinvestisiya olaraq yeni perspektivli sahələrə yerləşdirirlər. Əks halda isə bu yığımlar kredit bazarı vasitəsilə həmin perspektivli sahələrə ötürülür. Burada iki yol mümkündür:

1) Yeni sahənin şirkətlərinin səhmlərinin alınması. Bu zaman investor passiv tərəfdaş kimi riskə şərik olur.

2) Pulların banklara qoyulması və onların vasitəçiliyi ilə yeni sahənin şirkətlərinə kredit şəklində ötürülməsi. Bu halda pulun sahibi faktiki investor deyil, depozitordur və beləliklə, riski bankın üzərinə qoyur.

Qeyd edək ki, ikinci yol daha kütləvidir, bu isə bankların kredit bazarında müstəsna rol oynamalarına işarə edir.

Bu fəsildə həmçinin iqtisadi subyektlər kəsimində bank kreditlərinin iqtisadi inkişafa töhfəsi sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Bu məsələyə öz yanaşmamızı şərh etmək üçün şirkətləri üç qrupa bölək:

- 1) Yeni yaradılan şirkətlər (start up).
- 2) Müəyyən dövr ərzində təkamül keçərək öz inkişafında təkidli olan şirkətlər.
- 3) Müəyyən dövr ərzində təkamül keçərək və müəyyən səviyyədə

bərqərar tutaraq, genişlənmək niyyəti olmayan şirkətlər.

Ümumi qəbul olunmuş tərifə görə istənilən şirkətin xərcləri investisiya adlanır. Bu baxımdan hər üç qrupa daxil olan şirkətlər fasiləsiz olaraq investisiya ilə məşğuldur. Lakin üçüncü qrupun birinci iki qrupdan köklü fərqi ondan ibarətdir ki, ceteris paribus¹ burada investisiyanın real həcmi ildən-ilə dəyişmir və bunun nəticəsi olaraq bu şirkətlərin real mənfəəti də, demək olar ki, dəyişməzdir.

Birinci iki qrupda isə əlavə investisiya (reinvestisiya), yəni mütəmadi olaraq artan real investisiya fəallığı zərurəti meydana gəlir. Belə ki, yeni yaranmış şirkət, bir qayda olaraq, öz istehsal gücünü tədricən artırır, təcrübəli şirkət isə əgər inkişafa iddialıdırsa, onun da əlavə investisiyalara ehtiyacı vardır. Digər tərəfdən reinvestisiyaların üç əsas mənbəyi vardır:

- Mənfəət. Əksər, xüsusən sayca çox olan kiçik şirkətlər əsasən bu üsuldən istifadə edirlər.

- Yeni cəlb olunmuş nizamnamə kapitalı. Bu ya cari tərəfdaşların əlavə vəsait yatırması hesabına, ya da cəlb edilən yeni tərəfdaşların vəsaitləri hesabına (məsələn, yeni səhmlərin buraxılması vasitəsilə) həyata keçirilir. Bu üsuldən əsasən orta miqyaslı şirkətlər istifadə edir və bu minvalla tədricən iri korporasiyalara çevrilirlər.

- Borc kapitalı cəlb etməklə. Bu iri şirkətlərin, müəyyən hallarda isə orta, hətta kiçik sahibkarların istifadə etdikləri yoldur. İri şirkətlər həm bank kreditlərinə müraciət edə, həm də istiqraz buraxmaqla borclana bildikləri halda, orta və iri şirkətlər bu halda əsasən kreditlərə üstünlük verirlər.

Bundan başqa dövlət və ev təsərrüfatları da borc kapitalı bazasının fəal iştirakçılarındandır. İqtisadiyyatın bu subyektlərinin bu bazarda alıcı kimi fəaliyyətlərini ayrılıqda araşdıraraq.

Kiçik şirkətlərin müraciət etdiyi borc kapitalı əksər hallarda dövriyyə vəsaitlərinin alınmasına yönəldilir. Ən yaxşı misal xırda fermerlərin gübrə, toxum, yanacaq və digər bu kimi resurslar üçün aldıkları mikrokreditlərdir.

Uğurlu orta və iri şirkətlərin dövriyyə resurslarının alınması məsələsində, bir qayda olaraq, heç bir problem yaranmır. Bu şirkətlərin götürdüyü kreditin təyinatı əsas vəsaitlər – tikililər, maşın və avadanlıqdır ki, bu da şirkətin gələcək inkişafı deməkdir.

Hətta uğurla işləyən şirkətlərin də normal fəaliyyəti üçün kredit

¹ Digər amillərin sabitliyi şərtində

tələbi meydana çıxır. Bu müəssisənin maddi və pul resurslarına olan ehtiyaclarının, başqa sözlə xərc tələblərinin gəlir daxilolmalarından zamanca daha tez əmələ gəlməsi ilə şərtlənə bilər. Bu, kənd təsərrüfatı müəssisələrində, gəmiqayırmada və digər sahələrdə daha aşkar təzahür olunur. Belə ki, bu sahədə çəkilən xərclər müqabilində gəlirlər bir neçə aydan sonra daxil olur.

Bundan başqa gözlənilməz hadisələrin (alıcıların ödənişləri gecikdirməsi, işçilərin tətilləri avadanlığın sıradan çıxması səbəbindən işin dayanması) nəticəsində də kredit tələbi əmələ gəlir.

Dövlətin kreditə müraciətinin iqtisadi səbəb və nəticələri ziddiyyətli və maraqlıdır. Universal səbəb büdcə kəsiri olsa da, bunun kökündə müxtəlif amillər dura bilər. Əsas iqtisadi səbəb iqtisadi böhrandır. Büdcəyə müasir yanaşma olan büdcənin funksional icrası büdcə gəlirlərinin həcmindən asılı olmayaraq nəzərdə tutulan xərclərin yerinə yetirilməsini tələb edir və əgər gəlirlər xərcləri örtmürsə, onda əmələ gələn büdcə kəsinin bağlanması iki əsas yolu vardır: əlavə pul emissiyası və ya borc götürülməsi. İnflyasiya yaratmaq təhlükəsi səbəbindən birinci yol indiki dövrdə populyar sayılmadığından hökumətlər ikinci yolu seçirlər (yeri gəlmişkən, bu həm də Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı kimi dövlətlərə borc təklif edən mötəbər beynəlxalq təşkilatların tələbidir). Beləliklə, dövlətlər mütəmadi olaraq borc kapitalı bazarında iri alıcı qismində çıxış edirlər. Digər tərəfdən büdcə kəsinin özünün yaranma səbəblərinə nəzər salsaq, dövlətin götürdüyü bu kreditlərin iqtisadiyyatda əhəmiyyətli rolunu müşahidə eləmiş olarıq. Belə ki, dövlət büdcəsi kəsinin yaranmasının əsas iqtisadi səbəbi kimi elmi ədəbiyyatlarda iqtisadi böhran göstərilir. Məhz iqtisadi fəallığın aşağı düşən dalğası dövründə dövlət büdcəsində böyük kəsir əmələ gəlir, belə ki, bir tərəfdən biznes fəallığının azalması nəticəsində vergi yığımı, yəni büdcənin gəlir hissəsi azalır, digər tərəfdənsə Keyns yanaşmasına əsasən dövlətin xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə artırılır (bu, əksər dövlətlərin o cümlədən 1929-1933-cü illərdə ABŞ-da Böyük Depressiya zamanı Ruzvelt administrasiyasının istifadə etdiyi fiskal siyasətdir) və nəticədə büdcədə defisit əmələ gəlir.

Göründüyü kimi, kreditlər dövlət mexanizmi vasitəsilə ölkənin iqtisadi böhrandan çıxarılmasının mühüm alətidir. Təbii sual meydana çıxa bilər ki, dövlət borclanarkən kommersiya banklarına müraciət etmir və deməli, dövlətin borclanma mexanizminin bizim mövzumuza aid olan bank kreditləri ilə əlaqəsi yoxdur. Lakin bu, ilk baxışdan belədir. İş burasındadır ki, dövlət borclanan zamanı dövlət qısamüddətli istiqrazları (DQİ) emissiya edib, əsasən daxili, bəzi hallarda isə həm də xarici bazarlarda satır. Təcrübə

göstərir ki, bu qiymətli kağızların fəal alıcıları kimi banklar və digər kredit təşkilatları çıxış etməklə faktiki olaraq dövləti kreditləşdirir.

Nəhayət, kredit istehlakçıları kimi ev təsərrüfatları da kifayət qədər güclü iqtisadi subyektlər kimi çıxış edir. Ev təsərrüfatları yuxarıda qeyd edilən istehlak kreditləri götürürlər. Banklar onlara bilavasitə kredit verməklə yanaşı, həm də faktoring xidmətləri təklif edirlər.

Bu fəsilə faizli kreditlərinin mənfi sosial və iqtisadi təsirləri müəyyənləşdirilmiş və əsaslandırılmışdır. İş burasındadır ki, kredit sistemi effektiv olmayanda bu, həm iqtisadi, həm də sosial aspektdə cəmiyyətə mənfi təsir göstərə bilər. Bu, zaman-zaman, demək olar ki, bütün ölkələrdə baş verir. Bank-kredit sisteminin belə neqativ təsirlərinin ən çox yayılmışları ilə tanış olaq.

1. Hələ bank sisteminin yenidən yarandığı dövrlərdə bu sahədə dələduzluq halları meydana gəlmişdir. Elmi ədəbiyyatda indi “maliyyə piramidası” adı ilə məşhur olan ilk belə hadisənin Fransada baş verdiyi göstərilir. Sonralar maliyyə piramidaları bütün ölkələrdə tətbiq olunmuşdur. Azərbaycanda və digər postsovet ölkələrində bu təcrübə müstəqilliyin ilk illərində geniş yayılmışdı. Əhalinin bu sahədə məlumatlılığından istifadə edən dələduzlar bank və ya investisiya fondu adı altında yaratdığı şirkətlərə əhalinin pullarını milli iqtisadiyyat üçün adekvat olmayan yüksək faizlə cəlb edirlər və ilk vaxtlar bu faizləri “vicdanla” ödəyirlər ki, bu da daha çox pulların cəlb olunmasına səbəb olur. Postsovet ölkələrinin təcrübəsindən iş o yerə çatırdı ki, insanlar nəinki qazandıqları faizləri də istifadə etməyib yenidən bu banklarda saxlayırdılar, hətta bəzilərinin evlərini belə satıb, əldə edilən pulları “yüksək qazanc” məqsədilə bu bank və fondlara qoyduqları hallar müşahidə olunmuşdur.

Yuxarıda şərh etdiyimiz kimi bankın mənfəətinin əsas mənbəyi əhali və şirkətlərdən cəlb edilən vəsaitlərin (depozitlərin) daha yüksək faizlə kreditə verilməsi nəticəsində əmələ gələn fərqdır. Piramida halında isə dələduz bank cəlb edilən pulları kreditə yönəltmir (çünki əvvəldən heç bu məqsəd qoyulmamışdır). Depozitlərin müəyyən hissəsi depozitorların faizlərinin qaytarılmasına sərf olunur, qalanı isə əvvəlcədən nəzərdə tutulduğu kimi mənimsənilir. Faizin yüksəkliyi səbəbindən iqtisadiyyatdakı bütün sərbəst pullar belə banklara axır və sözsüz ki, elə bir dövr gəlir ki, əldə olan bu pullar tükənir və artıq banka daxil olan əlavə vəsaitlər faizlərin ödənilməsi üçün kifayət etmir. Onda elmi ədəbiyyatda geniş yayılmış digər adı “köpük” (ingiliscə “bubble”, rusca “мыльный пузырь”) olan piramida “partlayır” və yalnız bu halda depozitorlar bunun dələduzluq olduğunu anlayırlar.

Bank-kredit sisteminin əsasında yaradılmış piramidalar cəmiyyətə çox böyük zərbə vurur.

- Əvvəla, bu, insanlar vurulan mənəvi və maddi zərbdən ki, bunun da müxtəlif neqativ nəticələri ola bilər (psixi xəstəliklər, intiharlar, boşanmalar və s.)

- Qeyd etdik ki, investisiyaların əsas mənbəyi əhalinin qənaətləridir. Böyük faizlə bu qənaətləri iqtisadiyyatdan (məsələn, vicdanlı banklardan) çəkməklə iqtisadi inkişafın əsas amili olan investisiya fəallığı boğulur.

- Belə cəmiyyətlərdə banklara münasibətdə etibarsızlıq yaranır ki, bu da uzun bir dövr ərzində qənaətlərin banklara yatırılması əvəzinə evlərdə saxlanması sayəsində onların investisiyaya çevrilməsini əngəlləşdirir.

2. Vicdansız banklar potensial kredit götürənlərin şəxsiyyətsizliyindən və riyazi biliklərinin zəifliyindən istifadə edərək, geniş yayılmış aşağıdakı aldadıcı fəndlərə əl atırlar:

- Təklif olunan kreditin illik faizi elan olunur, lakin faiz ödənişləri mütənəşib olaraq aylıq alınır. Bu halda, məsələn, illik 24% kredit onu götürənə təqribən 27%-ə başa gəlir.

- Bir çox hallarda isə daha ağır şərtlər irəli sürülür: elan olunan illik faizin müqabilində kreditin, nəinki faizləri hər ay alınır, həm də onun əsas məbləğinin tədricən aybaay bağlanması tələb olunur ki, bu da illik faiz dərəcəsini xeyli artırır. Məsələn, illik 24% müştəriyə faktiki olaraq 30%-ə başa gəlir.

3. Digər şirkətlər kimi kommersiya banklarının da əsas məqsədi maksimum mənfəət əldə etməkdir. Buna görə də bankların oligopolik bazar strukturunu təşkil etdiyi bəzi ölkələrdə onlar sövdələşməyə girməklə bank xidmətlərinin qiymətlərini, o cümlədən kreditin qiymətini, yəni faiz dərəcəsini yüksək səviyyədə saxlamaq imkanı vardır. Digər tərəfdən məlum olduğu kimi, investisiya tələbi ilə faiz dərəcəsi arasında tərs mütənəşiblik mövcuddur və beləliklə, faizlə verilən kreditin iqtisadi artımı süni olaraq ləngitmə effektivə malikdir.

4. Pulu başqasına verməklə onu itirmək riski ilə üzləşdiyindən, yuxarıda qeyd edildiyi kimi bank təminatlı, yəni girov müqabilində kreditlərə üstünlük verir. Kredit bazarındakı rəqabətdən asılı olaraq verilən kredit məbləği, bir qayda olaraq, girovun bazar qiymətinin 20-60%-i arasında olur. Müəyyən hallarda bank verdiyi kreditin girov təminatı ilə kifayətlənir. Başqa sözlə, əgər girovun qiyməti kreditin əsas məbləğindən və faizlərdən çoxdursa, borc verən kimi bankı nə pulun, nə bu pulun

qoyulduğu investisiya layihəsinin, nə də debitorun taleyi maraqlandırmır. Hətta əgər girov kifayət qədər bahalıdırsa və kredit, girov müqaviləsi bankın xeyrinə bağlanıbsa, bu halda bank debitorun uğursuzluğunda, yəni krediti qaytara bilməməsində maraqlı olur. Belə hallar bazar iqtisadiyyatına yenidən qədəm qoymuş postsosialist ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda kütləvi xarakter daşıyırdı.

Bu cür yanaşmanın da mənfi effektləri aşkardır. Əvvəla, xüsusən postsosialist ölkələrində olduğu kimi səriştəsiz olan yeni biznesmenlər çox vaxt öz biznes planlarında səhvlərə yol verərək, uğursuzluğa düçar olurlar.

İkincisi, bu halda bank qazanır, amma cəmiyyət, azı aşağıdakı üç istiqamətdə udurur:

- Debitorun və onun ailəsinin şəxsi faciəsi və bundan doğan neqativ sosial nəticələr.
- İtirilmiş vaxt: əgər pul, bu biznesə cəlb olunmuş digər kapital və əmək resursları daha uğurlu sahələrə yönəlsə idi, iqtisadi artıma və məşğulluğa töhfə verərdi.
- Əgər uğursuz debitorun biznes-layihəsi pulun xarici ölkənin şirkətinə verilməsi (xaricdən mal, texnika və ya xidmət alınması) ilə əlaqədirdisə, bu, ölkənin valyuta ehtiyatlarının qeyri-effektiv olaraq (əgər biznes uğursuz başa çatıbsa, deməli çəkilən xərclər də səmərəsizdir) azalmasına, tədiyyə balansının pisləşməsinə səbəb olur.

5. Kreditlə qazanılan pul müəyyən mənada əziyyətsiz (ən azı, əziyyəti minimal olan) qazandır və tarixən sələmçilərin, müasir dövrdə isə bankirlərin ən varlı əhali kateqoriyalarından biri olması cəmiyyətdə mənəvi əyinti - asan qazancın yaxşı olması təsəvvürü yaradır.

6. Kredit xidməti infrastruktur sahəsi, yəni əsas sahələrə kömək üçün yaradılmış bir sahədir. Digər tərəfdən bankirlərin yüksək mənfəətləri fonunda, bəlkə də iqtisadiyyatın ən əsas sahəsi olan kənd təsərrüfatı istehsalçılarının ən az mənfəət əldə edən sahibkar təbəqəsi olması da nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış məlum təcrübi faktır. “Qiymət dispariteti” adı ilə elmi ədəbiyyata daxil olan bu fakt da bir tərəfdən, müəyyən mənada iqtisadi ədalətsizlikdir, digər tərəfdənsə həm də ictimai-mənəvi disproporsiyadır.

Faizli kreditin ziyanı İslam alimlərinin tədqiqatlarında xüsusən qabardılır. Məlum olduğu kimi, şəriət qanunlarına görə sələm, yəni faizli kredit böyük günah sayılır və buna görə də qadağan edilir. Bu, bilavasitə quranda öz əksini tapmışdır. Bu qanun İslam iqtisadiyyatının fundamentini təşkil edən bir sıra müddəalara əsaslanır ki, bu da bu və ya digər şəkildə

Quranda əks olunmuşdur.

Bu işdə kreditə İslam yanaşmasının təhlilinə xüsusi yer ayrılması məhz Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin islam daşıyıcıları olması ilə izah olunmur, halbuki bu faktın özü də bunun üçün kifayət edərdi. Burada daha əsaslı arqumentlər vardır. İş burasındadır ki, son qlobal maliyyə böhranından sonra inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət və hökumət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlər, xüsusən də bu ölkələrdə (Yaponiya daxil olmaqla) yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin 0,5%-ədək azaldılması və iqtisadiyyatın bəzi aparıcı sahələrinin müflisləşməsinin qarşısının alınması məqsədilə bu sahədəki iri şirkətlərə böyük həcmdə faizsiz dövlət kreditlərinin verilməsi İslam bankçılığının və ümumən İslam iqtisadiyyatın qələbəsi və perspektivliliyi kimi dəyərləndirilmişdi.

“Bank kreditlərinin makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsinin riyazi modelləşdirilməsinə yanaşmalar” adlanan **II fəsil**də iki məsələ geniş olaraq tədqiq olunur: 1) Bank kreditlərinin real sektorun inkişafına cəlb olunmasının dünya təcrübəsi; 2) Bank kreditlərinin müxtəlif aspektlərinin riyazi modelləşdirilməsinə yanaşmalar.

Burada Nigeriya, Çin, Hindistan, Rusiya və Moldova təcrübəsinə əsaslanaraq bank kreditləri ilə iqtisadi artım arasında əlaqənin səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu sahədə Çin iqtisadi islahatları Azərbaycan üçün daha nümunəvidir. İlk növbədə keçən əsrin 80-ci illərində başlamış Çin iqtisadi islahatlarının mühüm səciyyəvi cəhətini qeyd etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, 70-ci illərdən başlayaraq 2008-2009-cu il dünya iqtisadi böhranına qədər ABŞ-ın təşəbbüsü ilə iqtisadi siyasətin əsas istiqaməti kimi monetar siyasətə üstünlük verildirdi və qlobal miqyasda bu siyasətin əsas daşıyıcısı və təşviqatçısı Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) idi. Demək olar ki, bütün inkişaf etməkdə olan, həmçinin postsosialist ölkələrində, o cümlədən də Azərbaycana ilkin iqtisadi islahatlar BVF-in məsləhətləri və nəzarəti altında aparılırdı. Bu ölkələrə kreditlər verən BVF müəyyən iqtisadi, bəzi hallarda isə siyasi tələblər irəli sürməklə müəyyən mənada ABŞ və Avropa İttifaqının qlobal siyasətini həyata keçirirdi. BVF-in bu tələb və tövsiyələrlə Çində də fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, bu təşkilatın rəhbərlərindən birinin fikrinə görə, bu ölkə bu məsləhətləri qulaqardına vuraraq, öz iqtisadi siyasətini gerçəkləşdirmiş və bu sahədə böyük uğurlar əldə etmişdir. Çin hökumətinin bu siyasətinin islahatlarının müsbət səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada BVF-in təkid etdiyi monetar siyasətə deyil, fiskal siyasətə üstünlük verildirdi. İlk dövrlərdə prioritet olaraq dörd istiqamət - kənd təsərrüfatı, sənaye, hərbi sahə və elm – götürülmüşdür. Göründüyü kimi,

ilkin olaraq məhz real sektora üstünlük verilmişdir və diqqəti cəlb edən prioritetlər sırasında elmin olması, maliyyə sektorunun, o cümlədən bank sahəsində islahatların sonrakı mərhələlərə saxlanmasıdır. Çin islahatlarının müvəffəqiyyətləri bu yanaşmanın düzgünlüyünü göstərir və bir daha sübut edir ki, infrastruktur sahəsi olmaqla bank sektoru köməkçi xarakterlidir və real sektorda əlverişli inkişaf mühiti yaradılmadan monetar sahədə, o cümlədən bank sektorunda hətta ən uğurlu siyasət effektiv nəticə verə bilməz.

Bu fəslin mühüm nəticələrindən biri də budur ki, dünya təcrübəsinə əsaslanılaraq, bank kreditlərinin iqtisadi artıma təsirinin tədqiqinin riyazi üsulları araşdırılmışdır. Burada müxtəlif ölkələrin, o cümlədən Nigeriya və Malayziyanın pozitiv təcrübəsində istifadə olunan və kreditlərin, bir tərəfdən ümumən iqtisadiyyatla digər tərəfdənsə onun müəyyən sahələrinə təsirini əks etdirən iqtisadi-riyazi modellər araşdırılır.

“Azərbaycanda bank kreditlərinin qeyri-neft sektorunun inkişafında rolunun müasir vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsinin riyazi modelləri” adlanan **III fəsil** 4 paragrafdan ibarət olmaqla aşağıdakı araşdırmalara həsr olunmuşdur:

- Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna qoyulan kreditlər ekonometrik trend modelləri vasitəsilə tədqiq olunmuşdur.
- Azərbaycanın qeyri-neft sahələrinin çağdaş vəziyyəti və dinamik meyilləri müəyyənləşdirilmişdir.
- Kreditlərin Azərbaycanın qeyri-neft sahələrinin ÜDM-nə təsirinin qiymətləndirilməsi modelləri qurulmuşdur.
- İqtisadi qərarların qəbulunda qurulmuş modellərdən istifadə olunma istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Təhlil olunmuş dünya təcrübəsinə əsaslanılaraq kreditlərin Azərbaycanın qeyri-neft sahələrinin ÜDM-nə təsirinin aşağıdakı ekonometrik modelləri qurulmuşdur:

1) Kənd təsərrüfatı üzrə.

Model A1. $gdp_agri = 751,46 + 3,96 \cdot agri$. Modelin xarakteristikaları kifayət qədər yüksəkdir. Hətta Durbin-Uatson əmsalının 2-yə yaxınlığı güclü avtokorrelyasiyanın olmamasına dəlalət edir.

Modelin təhlili isə onu hökm etməyə imkan verir ki, kənd təsərrüfatı kredit verilmə baxımından əlverişli sahədir, belə ki, bu sektora qoyulan kredit ÜDM-ə bu kreditin həcmindən 4 dəfə artıq töhfə verir.

Model A2. $\ln(gdp_agri) = 5,49 + 0,37 \cdot \log(agri)$.

Model A3 – kənd təsərrüfatı ÜDM-nin eyni zamanda sektora verilən kreditlərdən və bu sektorun ixracından (exp_agri) xətti asılılıq

modeli. $gdp_agri = 665,45 + 3,35 \cdot agri + 0,0015 \cdot exp_agri$. Modeldən göründüyü kimi ixrac dəyişəninin daxil edilməsi A1 modeli ilə müqayisədə kreditlərin kənd təsərrüfatı ÜDM-nə təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmamışdır - əmsal 3,96-dan 3,35-düşmüşdür. Başqa sözlə, təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, çağdaş şəraitdə hələ ki, ixrac amili kənd təsərrüfatı ÜDM-nin artımında cüzi rol oynayır, əksinə - kreditlərinə rol kifayət qədər yüksəkdir (ən azı, ixracdan qat-qat artıqdır).

Qeyd. Qurulmuş modellərdə kreditlər (*agri*) və kənd təsərrüfatı ÜDM-i (*gdp_agri*) min manatla, ixrac isə (*exp_agri*) min ABŞ dolları ilə ifadə olunur. Bu, istifadə etdiyimiz Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi saytında (www.azstat.org) olan ölçü vahidləridir. Onu da qeyd edək ki, bu, modellərin mötəbərlik dərəcələrinə və təhlilimiz nəticəsində bizim gəldiyimiz qənaətlərə heç bir təsir göstərmir - aydındır ki, ölçü vahidlərində olan bu fərqlər alınan ekonometrik modellərdəki əmsalların qiymətləri vasitəsilə tənzimlənir. Eyni ölçü vahidləri aşağıdakı modellərdə də istifadə olunur.

Model A4. Model A2-yə də ixrac parametrinin əlavə edilməsi ümumi şəkli əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmir: $\ln(gdp_agri) = 4,93 + 0,33 \cdot \log(agri) + 0,064 \cdot \log(exp_agri)$

Göründüyü kimi Model A2-dəki kreditlərə görə elastiklik cüzi - 0,37-dən 0,33-ədək azalmış, ixrac həcminə görə elastiklik isə bir tərtib də aşağı olmaqla (0,064) bu dəyişənin az əhəmiyyətli olmasını bir daha sübut edir.

Sənaye və energetika sektoru. Biz bu sektora mədənçıxarma sənayesindən başqa bütün emal sənayesini, həmçinin enerji istehsalı və bölüşdürülməsini aid edirik.

Model B1. $gdp_ind_ener = 695,72 + 1,11 \cdot ind_ener$. Bu model yaxşı halda retrospektiv təhlil üçün yaraya bilər.

Beləliklə, əgər kənd təsərrüfatında kreditlərin ÜDM-lə əlaqəsi 4 dəfəlik multiplikativ effektlə müşayiət olunurdusa, burada bu effekt müsbət olsa da, çox kiçikdir (1,11). Halbuki əsrin ilk illərində bu nisbət 10 dəfədən çox olmuşdur. Bu, 3 amillə izah oluna bilər:

• Ölkədəki sənaye müəssisələrinin kreditə ehtiyacsızlığı. Bu, o deməkdir ki, bu müəssisələrin özlərinin kifayət qədər maliyyə resursları mövcuddur. Bu versiya Azərbaycan gerçəkliyində həqiqətə uyğun görünə bilər.

- Kreditlər qeyri-effektiv sənaye sahələrinə cəlb olunur.
- Digər həlledici amillər vardır.

Model B2. $\ln(gdp_ind_ener) = 4,36 + 0,47 \cdot \ln(ind_ener)$. Bu model də kənd təsərrüfatında olduğu kimi sektorun ÜDM-nin bu sektora verilən kreditlərə nəzərən qeyri-elastikliyini nümayiş etdirir: $E = 0,47$.

Model B3 - B1 modelinə ixrac elementi əlavə olunur. $gdp_ind = 141,52 + 0,595 \cdot ind + 0,0013 \cdot exp_ind$

Model B4. $\ln(gdp_ind_ener) = 1,86 + 0,36 \cdot \ln(ind_ener) + 0,24 \cdot \ln(-exp_ind)$

Bu modelin kənd təsərrüfatının analoqu ilə müqayisəsi göstərir ki, A4 modelindən fərqli olaraq:

- burada ixrac parametrinin əlavə edilməsi kredit əmsalını, yəni sektorun ÜDM-nin kreditlərə görə elastikliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış;
- bunun müqabilində B4 modelində sənaye sektorunun ÜDM-nin bu sektorun ixracına görə elastikliyi kifayət qədər yüksəkdir - kreditlərə görə elastiklikdən çox da kiçik deyil (0,36-ya qarşı 0,24).

Nəqliyyat və rabitə sektoru. Model C1. $gdp_transp = 379,93 + 4,7 \cdot transport$. Buradan görünür ki, sektora verilən kreditlər 4,7 dəfəlik multiplikativ effektdə malikdirlər.

Model C2. $\ln(gdp_transp) = 3,28 + 0,74 \cdot \ln(transport)$. Nəqliyyat sektoru ÜDM-i bu sektora verilən kreditlərə görə qeyri-elastik ($e = 0,74$) olsa da, elastiklik həm müsbətdir, həm də əvvəlki sektorların analoji göstəricisindən böyükdür. Həm də kreditlərin həcmnin 10% artımı nəticəsində sektorda yaradılan ÜDM-in 7,4% artımı yaxşı göstəricidir.

Qeyd. Nəqliyyat və rabitə sektoru, həmçinin aşağıda tədqiq etdiyimiz Tikinti və Digər xidmət növləri sektorları üzrə ixrac haqqında məlumatlar əlçatan olmadığından, təəssüf ki, bu sektorlar üzrə 3-cü və 4-cü tip modellərin qurulması mümkünsüzdür.

Tikinti sektoru. Model D1. $gdp_constr = 556,61 + 4,46 \cdot construct$. Modeldən göründüyü kimi burda da kreditlərin ÜDM-ə verdiyi töhfə yüksəkdir: onların multiplikativ effekti ($= 4,46$) yalnız və cüzi olaraq Nəqliyyat və rabitə sektoruna udurur.

Model D2. $\ln(gdp_constr) = 4,69 + 0,53 \cdot \ln(construct)$. Deməli, tikinti sektorunda ÜDM-in kreditlərə görə elastikliyi 0,53-dür. Başqa sözlə alınmış asılılıq qeyri-elastikdir.

Digər xidmət növləri. Yuxarıda tədqiq olunan sektorlardan ikisi – kənd təsərrüfatı və sənaye xalis əmtəə istehsalçısıdır. Nəqliyyat və rabitə çağdaş dövrün mühüm xidmət sferası olduğundan və bu sektor üzrə zəruri informasiya bazası əlçatan olduğundan biz onu ayrıca tədqiq etdik. Tikinti

sektoru özündə həm əmtəə, həm də xidmət sferasını ehtiva edir, belə ki, birinciyə inşa edilən obyektlər, ikinciyə isə daşınmaz əmlakla bağlı xidmətlər (alqı-satqı, icarə və s.) aid edilmişdir. Beləliklə, burada tədqiq olunan Digər xidmət növləri sektoru aşağıdakı xidmətləri əhatə edir:

- Topdan və pərakəndə ticarət, avtomobil, məişət məmulatları və şəxsi istifadə əşyalarının təmiri.

- Mehmanxana və restoran xidmətləri.
- Maliyyə xidmətləri.
- Təhsil xidmətləri.
- Səhiyyə və sosial xidmətlər.
- Digər kommunal, sosial və şəxsi xidmətlər.

Model E1. $gdp_servis = 944,49 + 2,86 \cdot servis$. Model və göstərir ki, bu sektora yönəldilən hər manat sektorda təqribən 3 manatlıq əlavə dəyər yaradılır.

Model E2. $\ln(gdp_servis) = 4,39 + 0,55 \cdot \ln(servis)$. Bu isə o deməkdir ki, sektorun ÜDM-nin bu sektora verilən kreditlərin həcminə görə elastikliyi 0,55-dir. Başqa sözlə bu asılılıq da qeyri-elastikdir.

Qurulan modellər əsasında aşağıdakı nəticələri əldə edilmişdir.

1. Həm kreditlərin verimliliyinin, həm də kreditlərə görə artımın elastikliyinin ən yüksək olduğu qrup Nəqliyyat və rabitə xidmətləridir. Bu sektora investisiya olunan hər 1 manat kredit 4,7 manatlıq əlavə ÜDM yaradır, sektorun ÜDM-nin kreditlərə görə elastikliyi də digər qruplarla müqayisədə ən yüksəkdir: kreditlərin 1% artımı sektordakı ÜDM-i 0,74% artırır.

2. Kreditlərin verimliliyinə görə ikinci yer Tikinti sektoruna məxsusdur: burada hər bir manat kredit əlavə 4,46 manatlıq ÜDM yaradır. Sektorun ÜDM-nin kreditlərə görə elastikliyi üzrə isə o, 0,53 əmsalı ilə üçüncüdür.

3. Verimliliyə görə üçüncü yerdə Kənd təsərrüfatıdır – artımın “multiplikasiya əmsalı” təqribən 4-dür. Sektorun elastikliyi isə ən aşağıdır – elastiklik əmsalı 0,37-dir.

4. Digər xidmət növləri qrupunun kreditlərə görə verimliliyi təqribən 1,9 (dördüncü yer), elastiklik əmsalı isə 0,55-dir (ikinci yer).

Sənaye və energetika sektoru isə verimliliyinə görə bütün başqa sektorlardan çox geridə qalır (“multiplikasiya əmsalı” 1,1-dir). Elastiklik əmsalına görə isə bu sektor dördüncü yerdədir: kreditlərin 1% artımı, sektor ÜDM-nin 0,47% artımına səbəb olur.

Qurulmuş modellərin nəticələrinin dövlət iqtisadi siyasətinin formalaşması baxımından aşağıdakı interpretasiyaları ortaya çıxır.

- İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının müasir dövr və ən azı, ortamüddətli gələcək üçün perspektivli sahə olması şübhə doğurmur. Eyni fikir Şərqlə Qərb arasında qədim İpək yolu üzərində yerləşən və əlverişli geostrateji mövqeyə malik olan Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri sferasına da aiddir. Eyni zamanda qeyd etdiyimiz kimi, qurulmuş modellər də bank kreditlərinin son illərdə bu sahədə yüksək effekt verdiyini sübut edir. Beləliklə, hökm etmək olar ki, əvvəla Nəqliyyat və İKT qeyri-neft sektorunda Azərbaycan hökumətinin hədəfinə çevrilməli və əgər bu, baş verərsə, əlverişli bir istiqamət kimi bu sahələrə kreditlərin ayrılması davam etdirilməlidir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş iqtisadiyyat sənədlərində də bu sektor iqtisadi inkişafın perspektivli seqmenti kimi qabardılır.

- Tikinti sektoru retrospektiv təhlildə ikinci yerdə möhkəm bərqərar olsa da, burada vəziyyət nisbətən fərqlidir. İş burasındadır ki, həqiqətən də Azərbaycan son illərdə inşaat bumu dövrünü yaşamışdır. Nəqliyyat və İKT sektorundan fərqli olaraq Tikinti sektorunda bazarın doyma ehtimalının yüksək olduğu nəzərə alınmalıdır.

- Kənd təsərrüfatı sektorunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu sektor həqiqətən Azərbaycan üçün perspektivli və strateji cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu fakt dövlət sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Bu sektora kredit dəstəyi zərurətinin digər arqumentləri də vardır. Əvvəla, kənd təsərrüfatı ənənəvi olaraq zəif sahibkarlıq sferası sayılır və bu səbəbdən inkişaf etmiş ölkələrdə fermerlər güclü dövlət dəstəyindən istifadə edirlər. İkincisi, fermerlərin gəliri hava şəraitindən çox asılıdır və əlverişsiz iqlim illərində fəaliyyətin davam etdirilməsi üçün əlavə pul vəsaitlərinə ehtiyac əmələ gəlir. Kənd təsərrüfatının ərzaq təhlükəsizliyi kontekstində mühüm rolunu nəzərə almaqla bu məsələlərin həlli böyük əhəmiyyət kəsb edir.

- “Digər xidmət növləri” kimi təqdim olunan sektor bank kreditlərinin verimliliyi baxımdan 5 qrup arasında dördüncü yeri tutsa da, bu sektorun da göstəriciləri pis sayıla bilməz, belə ki, multiplikativ effekt 186%, yəni, təqribən 3 dəfə, sektor ÜDM-nin kreditlərin həcminə görə elastikliyi isə 0,55% təşkil edir. Bu sektor nəqliyyat, rabitə, anbar və dövlətin ictimai xidmətləri istisna olmaqla geniş xidmətlər spektrini əhatə edir. Buraya müxtəlif növ maliyyə xidmətləri, təhsil, səhiyyə, mehmanxana, restoran və digər turizm xidmətləri, şou-biznes, idman xarakterli xidmətlər və s. aiddir. Belə geniş siyahıda dövlətin hansı sahəni hədəf götürməsi məsələsi çətinləşir:

– retrospektiv tədqiqat daha da detallaşdırılmalı, bütün bu alt sahələrə şamil edilməlidir;

– Azərbaycanın kredit bazarında geniş təmsil olunmayan və ya hələ ki mövcud olmayan, lakin potensial imkanlara malik ola biləcək xidmət sahələri (məsələn, qış turizmi və ya sığortanın tətbiq olunmayan növləri və s.) xüsusi üsullarla tədqiq olunmalıdır.

• Sənaye və energetika sahəsində kreditlərin multiplikativ effekti çox zəif olsa da, elastiklik o biri sahələrlə rəqabət apara biləcək dərəcədə yüksək, kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə isə çoxdur. Lakin bu, Azərbaycanda sənayenin kreditləşməsi məsələsində yeganə arqument deyil.

– Əvvəla, ona görə ki, sənaye maddi istehsalın mühüm sahələrini ehtiva edir və bildiyimiz kimi maddi tələbat xidmətlərə nəzərən ilkindir. Məsələn, məlumdur ki, kənd təsərrüfatı primitiv səviyyədə - insanların qida və geyim kimi zəruri tələbatlarını təmin edən maddi istehsal sahəsidir. eyni zamanda kənd təsərrüfatı istehsalında kütləviləyin təmin olunması və rentabelliyyənin aşağı olması səbəbindən bu sahə dünya bazarlarında böyük aktuallıq kəsb etmir və belə bir şəraitdə kompüter, mobil telefon, avtomobil, məişət texnikası və s. bu kimi maddi istehsal sahələri ön plana çıxır.

– İkincisi, yuxarıda qeyd edilən böyük xüsusi çəkiyə malik olan xidmət sferalarının böyük bir hissəsi sənaye istehsalından törəmə kimi meydana çıxır. Bunlara yuxarıda sadalanan və bir çox digər texnikaların təmiri, insan fəaliyyətinin, demək olar ki, bütün sahələrinə sirayət etmiş kompüterlər üçün proqram təminatı və s.-ləri aiddir.

– Üçüncüsü, həm xidmət sferaları, həm də kənd təsərrüfatında qazanılan uğurlara görə bəşəriyyət daim təkmilləşən müasir texnologiyalara borcludur və bu texnologiyaların əsasını uyğun texnika təşkil edir ki, bunlarında istehsalı sənaye sektorunda həyata keçirilir.

Beləliklə, ÜDM-də xüsusi çəkisi aşağı olmasına rəğməən xüsusən ağır sənaye və xüsusən də müasir texnika istehsalı hələ də öz aktuallığını itirməmiş və əslində sənaye ilə xidmət sferası orqanik şəkildə çulğalaşmışlar.

Belə bir şəraitdə yüksək texnoloji sənaye sahələrinin, o cümlədən ağır sənayenin inkişafının təmin olunması Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir və bu sahələrin də kreditləşdirilməsi məsələlərinin həlli dövlətin vacib funksiyalarındandır.

Deyilənlərin həyata keçirilməsi zamanı iki mühüm məqamlar da nəzərə alınmalıdır.

- Əvvəla, qeyd olunmalıdır ki, bizim tədqiqatda bütün milli qeyri-neft sektoru beş böyük qrupa bölünmüşdür ki, bunun da əsas səbəbi ekonometrik modellərin qurulması üçün lazım olan informasiya bazasının rəsmi statistikada qəbul olunmuş strukturu ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, bu cür iri aqreqatlaşma zərurət səbəbindən baş vermişdir. Buna görə də bizim bu bölmədə bu qruplar üzrə apardığımız təhlil və aşkara çıxarılan nəticələrə tənqidi yanaşılmalıdır. Yeri gəlmişkən, artıq belə bir yanaşma burada tətbiq olunmuşdur. Məsələn, modellər üzrə çıxarılan nəticələrə əsasən ən perspektivli qrup “Nəqliyyat və rabitə” qrupu olmuşdur. Lakin bu qrup digər qruplar kimi iqtisadiyyat sahələrinin və alt sahələrinin çox geniş spektrini əhatə edir (tək nəqliyyatın 5 növü və daha çox alt seqmentləri var). Buna görə də biz bu çoxsaylı sahələr arasında perspektivinə görə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhlilini ön plana çəkdik. Lakin burada da, əvvəla, daha dərin detallaşdırma aparılmalı, ikincisi isə xüsusi məlumat bazası yığılmaqla uyğun tədqiqat (o cümlədən reqressiya modellərinin qurulması) həyata keçirilməlidir.

Deyilənlər digər qruplara da aiddir. Məsələn, əgər kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məsələsi ortaya qoyulursa, kənd təsərrüfatının məhz hansı sahəsinin nəzərdə tutulduğu konkretləşdirilməlidir, əks halda bu, çox neqativ nəticələrə gətirib çıxara bilən deklarativ bir bəyanatdır. Belə ki, belə bir hal baş verə bilər ki, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək şüarı altında Azərbaycan üçün perspektivli olmayan, yəni xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinə malik olmayan aqrar sahələrə böyük investisiyalar qoyula bilər və beləliklə, böyük maliyyə vəsaitləri, ən əsası izə vaxt itirilə bilər.

Müasir iqtisadiyyatlarda xidmət sferasının mühümlüyünü nəzərə alaraq, yüzrlərlə xidmət növünün mövcudluğunu (tək turizmin və ya maliyyə fəaliyyətinin onlarla növü vardır) qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanda hansı xidmət sahələrinin inkişafına üstünlük veriləcəyi məsələsinin həlli də yuxarıda təsvir olunan analoji problemlərlə üzləşir.

Bir qayda olaraq, sənayedə investisiyaların həcmi çox böyük olduğundan, məsələn, kənd təsərrüfatından fərqli olaraq sənayedə sahə seçimi problemi daha məsuliyyətlidir və burada buraxılan səhvin böyük iqtisadi, sosial və siyasi neqativ nəticələri ola bilər.

Bütün qeyd olunanlar bir daha sübut edir ki, bizim tədqiqatımızdan alınan nəticələr orientir xarakterlidir və sahə seçimi haqqında dürtüst qərar qəbulu üçün daha dərin, daha konkret və yalnız ekonometrik təhlillə kifayətlənməyən ətraflı tədqiqatların aparılması zəruridir.

• İqtisadiyyat elminin son nailiyyətləri və təcrübi tətbiqlər kiçik ölkələrin və böyük ölkələrin regionlarının inkişafında klasterial yanaşma göstərir. Bu onunla izah olunur ki, kiçik coğrafi məkanlarda (məhsul çeşidlərinin bolluğu ilə səciyyələnən müasir dünyada hətta böyük ölkələr) idxaləvəzetmə siyasəti uğursuzdur və ölkənin məhdud resursları perspektivli sahələrin inkişafına yönəldilməli, bu sahələrin ixracından əldə edilən gəlirlər ölkə üçün qeyri-effektiv olan məhsulların idxalına sərf olunmalıdır.

Digər tərəfdən perspektiv sahənin avtonom inkişafı səmərəsizdir. Burada kompleks yanaşma tətbiq olunmalı – klasterial inkişaf həyata keçirilməlidir. Bu konsepsiyanın müəllifi amerikan alimi M. Porterin interpretasiyasında bu, o deməkdir ki, perspektivli sahə ilə yanaşı onunla əlaqəli olan sahələrin də ölkədə inkişafının təmin olunması bu sahənin gələcəyi üçün çox önəmlidir. Porter əlaqəli sahələri iki qrupa bölür: 1) perspektivli sahəni xammal və kapital resurslarla təmin edən sahələr (upstream) və 2) bu sahənin məhsullarından istifadə edən sahələr (downstream). Lakin biz buraya üçüncü bir mühüm qrupun əlavə edilməsini önəmli sayırıq: 3) insan resursları və işçi qüvvəsi təminatı.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticə və təkliflər dərc olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Mustafayev F.A. Bank kreditinin mahiyyəti, formaları və prinsipləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 2012, №3, s. 155-158.
2. Mustafayev F.A. Mərkəzi bankın müasir iqtisadiyyatlarda rolu // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 2011, №2, s. 170-172.
3. Mustafayev F.A. Pul-kredit sisteminin və kredit bazarının nəzəri aspektləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 2011, №3, s. 163-166.
4. Mustafayev F.A. Bank kreditlərinin qeyri-neft sektorun inkişafında rolunun Nigeriya təcrübəsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərləri, II buraxılış, 2012, s. 166-169.
5. Mustafayev F.A. Bank kreditlərinin iqtisadi artıma təsiri // Azərbaycan Universitetinin Elmi Jurnalı, İpək Yolu, 2012, №3, s. 63-70.

6. Mustafayev F.A. Bank kreditlərinin iqtisadi artıma təsirinin modelləşdirilməsinin dünya təcrübəsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti Xəbərlər Məcmuəsi, “İqtisadiyyat”, 2012, №2, s.114-119.
7. Mustafayev F.A. Bank kreditlərinin real sektorun inkişafında rolunun Çin təcrübəsi / “Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi” beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2012 (27-28 iyun), s.763-766.
8. Мустафаев Ф.А. Современное состояние и тенденции динамического развития ненефтяного сектора // “Глобальный научный потенциал”, 2012, №10(19), стр.146-149.

ФАРХАД АБУЗАР ОГЛЫ МУСТАФАЕВ

Оценка роли кредитов в развитии ненефтяного сектора

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию с помощью экономико-математических моделей влияния банковских кредитов на экономику в целом и на некоторые важные ее отрасли.

Диссертация состоит из введения, 3 глав, заключения и списка использованных источников.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяется уровень изученности проблемы, цели и задачи, объект и предмет исследования, научная новизна и научно-практическая значимость работы, апробация исследования, а также ее структура и объем.

В первой главе диссертации **«Теоретико-методологическая база формирования и функционирования банковской системы»** исследуются концептуальные основы банковской системы. Тут описываются исторические предпосылки формирования и эволюция банковской системы, ее роль в национальной и мировых экономиках, а также роль и место банковских кредитов в развитии реального сектора.

Во второй главе **«Подходы к экономическому моделированию взаимоотношений банковских кредитов с макроэкономическими показателями»**, с одной стороны, исследуется опыт некоторых стран (Нигерии, Молдовы, Индии, Китая и России) в привлечении банковских кредитов на развитие реального сектора экономики, а, с другой стороны, мировой опыт в разработке помощью экономико-математических моделей различных аспектов банковских кредитов.

В третьей главе **«Современное состояние роли банковских кредитов в развитии ненефтяного сектора Азербайджана и математические методы ее оценки»** решены следующие вопросы:

- С помощью эконометрических трендовых моделей исследованы кредиты, вложенные в ненефтяной сектор Азербайджана.
- Исследовано современное состояние ненефтяного сектора Азербайджана и выявлены динамические тенденции в ней.

- Разработаны эконометрические модели для оценки влияния кредитов на ВВП ненефтяных отраслей Азербайджана, произведена интерпретация этих моделей.

- Обсуждены вопросы, связанные с применением разработанных моделей в принятии экономических решений.

В заключении обобщены важнейшие методологические и практические результаты исследования и рекомендации.

FARHAD ABUZAR OGLU MUSTAFAYEV

Assessment of the role of credits in the development of non-oil sector

ABSTRACT

The thesis is dedicated to mathematical economical research based on modeling of bank loans' influence on the economy as a whole and some of its important industries.

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and list of references.

The introduction discusses the relevance of the topic, previous researches made on the issue, its goals and objectives, the subject of the thesis, innovative aspects, applied scientific role of the research, its approbation, structure and scope.

The first chapter of the thesis "Theoretical and methodological basis of the formation and functioning of the banking system" explores the conceptual foundations of the banking system. The chapter describes the historical background of the formation and evolution of the banking system, its role in the national and global economies, as well as the role and impact of bank loans on the development of the real sector of the economy.

The second chapter "Approaches to Economic Modeling of the relationship between bank loans and macroeconomic indicators" investigates the experience of some countries (Nigeria, Moldova, India, China and Russia) in the involvement of bank loans to the real sector of the economy on one hand, and on the other hand compares it to the international experience in developing mathematical economical models for various aspects of bank loans.

The third chapter "**The current State of the role of bank credits in the development of non-oil sector of Azerbaijan and mathematical methods of its assessment**" addressed the following questions:

- Loans invested in the non-oil sector of Azerbaijan are analyzed using econometric models
- Assessment of the current state of the non-oil sector of Azerbaijan and dynamical trends identified in it.
- Econometric models are developed in order to assess the impact of loans on non-oil GDP in Azerbaijan, as well as interpretation of these models being made.

- Specific issues are discussed regarding the application of the developed models in making economic decisions.

The conclusion summarizes the most important methodological and practical findings and recommendations.